

MIKES KELEMEN MŰVELTSÉGI FORRÁSAI.

(Első közlemény.)

Mikes életrajzát és munkáinak méltatását több mint egy emberöltő előtt írta meg Toncs Gusztáv (1897)¹, frissiben azután, hogy Császár Elemér, doktori értekezésében, a *Törökországi levelek* keletkezésének történetét, hosszú vita befejezéséül, az akkor ismeretes adatok és vélemények legjobb mérlegelésével megállapította.² Az életrajzi adatok azóta is alig bővültek. Mikes munkáinak ismeretében, különösen a *Törökországi levelek* keletkezésének történetében azonban sok mindent másképen látunk és tudunk, mint azelőtt, Mikes Kelemen képe a magyar szellemi élet történetében alaposan megváltozott.³

Mikesről, az íróról, tudvalevőleg a maga kora semmit sem tudott, vallásos munkáiról is csak élete végén, leveleiből, rokonsága. A *Törökországi levelek* kéziratának első hírért Thaly Kálmán a Hadi és más nevezetes Történetek 1789. évfolyamában találta meg — föltevése szerint a kézirat 1786-ban került Bécsbe. 1792-ben járta meg a kötet a cenzúrárt — csak a várnai esküszegés történetét húzták ki belőle (203. levél, ezt Toldy Ferenc közölte először) — és Kultsár István 1794-ben bocsátotta közre.

Ekkor kezdődik Mikes irodalmi élete. Adatai nyomban (még abban az évben) bevonulnak a történetírásba. Katona István, aki véletlenül épen a Rákóczi-kort írja nagy munkájában, a *Historia critica*ban, azonnal fölhasználja a leveleket, s általa Mikes adatai sok homályos találgatás elosztatásául menten belekerülnek a történelembe. Pántzél Dániel viszont *Bibliothekájában* tudvalevően már 1795-ben részletes ismertetést, sőt kritikát közöl róla. A kötet iránt nagy az érdeklődés a költők körében is, és megindul hatása Vitkovitstól Arany Jánosig. Ránk nézve azonban Mikes *Leveleinek*, sőt egész munkásságának inkább az az érdekessége, hogy egy minden szálával a XVII. században, az ellenreformáció korában gyökerező író alkotásait látjuk magunk előtt. Munkássága annak a kornak szellemi életéből való tipikus kép, amelynek határán élt —

¹ 2. kiadás Szabadka, 1906. (Rákóczi hamvainak hazahozatalakor.)

² *A Törökországi Levelek keletkezése*. IK. 1895., 294. és 412. l. (kny. is).

³ Utalok kivált Dézsi Lajos, Király György és Zolnai Béla alább még idézendő dolgozataira.

s kivált kitűnő kép arról, hogy egy nem írónak, nem tudósnak született falusi székely nemes ember gondolatvilága hogyan alakul a XVII. század szellemi hagyományaiiban, miközben a XVIII. század műveltségének, eszméinek szelleme még alig éri. Ezt a képet próbálom az alábbiakban vázolni. Elmegyek Mikes-sel a zágoni udvarházból a francia kultúra szívébe s onnan a számkivetés éveibe: szemügyre veszek olyan mozzanatokot, amelyeket a kutatás eddig kevésbé figyelt meg. A családi házból azonban épen csak elkísérni tudom: nincsenek műveltség-történeti rajzaink, amelyek bensőségesebb vonásokkal élénk tár-nák 1700 körül egy olyan gazdag, de mégis csak falusi erdélyi nemes házatáját, amilyen Boér Ferencé volt Zágonban. Bizonyos, hogy Mikes alig hozott magával többet hazulról, mint egy jómódú székely család akkori társadalmi csiszoltságát, a kalendáriumok forgatásának szeretetét¹ és néhány népkönyvnek ismeretét.² Régi gyermekversike csendülhet meg a 86. levél végén, aktuálissá alakítva azokban a rigmusokban, amelyeket eddig senki sem olvasott verseknek, pedig nyilvánvalóan azok:

És kívánok jóéjtszakát
És a mellé kevés bolhát

Édes-kedves álomlátást
És holnapra felvirradást,
Amen.³

A zágoni bíró, sőt — nagy úr! — a brassai bíró emléke is belejátszik leveleibe (19. és 27. levél), a zágoni sört is emlegeti (146. levél). «Jól jutnak eszébe» missilis leveleiben⁴ gyermek-kori játéka. Mégis bizonyos, hogy mikor a gyermeket a kocsi évről-évre Kolozsvárra vitte a jezsuitákhoz,⁵ többet vitt magá-val ezeknél az emlékeknél: vitte erős, székely fajszeretetét.

Rákóczi halála után, nagy bánatában is, egyetlen jó perce van: visszabújhatik székely köntösébe. «Eddig csak belsőképen voltam magyar vagy székely: de már külsőképen is; mert huszonkét esztendő multán, ma tettem le a francia köntöst.» (114. levél). S késő öregkorában elküldi a *Keresztről* szóló munkáját haza: «az első auctora Spanyol Jesuita volt, azután frantziára fordították, a frantziából *székely nyelvre.*»⁶ Viselete

¹ «E volt az első, talán utolsó is lesz ez a kéréssem, hogy küldjön ked kalendáriumot» — írja még 1760. márc. 18-án is. Abafi, Mikes Kelemen. 1879. 193. l.

² Leveleiben a Nagy Sándor históriáját (37. lev.) és a hét bölceket emlegeti. (26. lev.)

³ Érdekes és idetartozik az 53. levél idézete is: «Engemet itt hadtanak a ház gondviselésire. Erre, tudom, elmondja ked a verset:

Bátyám itthon maradjon,
Mert ő nem udvaros.»

⁴ B. Huszár Józsefhez. Abafi, id. m. 198. l.

⁵ Ilyen utazásokat ír le Apor Péter a *Metamorphosis Transsylvaniae* VI–VIII. cikkelyében. Kazinczy G. kiad., 1863. 361–375. l.

⁶ Abafi, id. m. 192. l.

és nyelve megmaradt székelynek; de «belsőképen» maga leginkább megmaradt annak. Ez — természetesen — a legerősebb vonás, sőt tartalom egész életében. Egyénisége és stílusa egyformán székely; erről a konzervatív székelységről, amely lelkét vértetzi, visszapattan minden hatás, amelyet mint divergenset, áthasonítani nem tud. Fölszí magába sok ismeretet, amelyekkel ritka változatosságú életsorsa gazdagon árasztja el. Volt a jezsuiták tanítványa; Rákóczi udvari embere; duskálkodó és pompázó lengyel kastélyos mágnások csudálatosan szép világának vendége; tengeri viharoknak menekülő, veszélyeztetett életű utazója; a Louis Quatorze udvari kultúrájának részese; török szertartások és szokások furcaságai mint egy idegen színlelőadás játszódtak le előtte, s átélte Rodostóban a hazátlanság minden lélekölő érzését — ezekből együttesen alakult szemlélődő íróvá. Am, aki a *Törökországi leveleket* olvassa, az előtt mégis egy *székely* embernek tradíciók, és pedig mindig magukba szívó tradíciók sok szálával színes lelkivilága bontakozik ki őszbehajló, nyájas derűben.

Mikes irodalmi munkásságának, de egész műveltségének alapvető rétege, amely erre a tövesen-gyökeresen székely egyéniségre reárakodik, sőt színezetét megadja, a jezsuita iskoláé és folytatásában a jezsuita műveltségé, a XVII. századi jezsuita szellemé. Ezt egészíti ki az udvari élet is, és amennyire e műveltség konzervatívizmusa tűri — a francia szellemi élet hatása.

Ekor három legnagyobb magyar írója, s három igazi tehetsége, Mikes, Amade és Faludi egyként a jezsuiták tanítványa. Loyola rendje már ekkorra megvívta nagy harcait és diadalmasan tartotta kezében Európa műveltségét. A fölvilágosodás eszméi még csak szórványosan jelentkeztek s nem látszottak nagyon veszedelmeseknek. A dominikánus Bañez thomismusa, Molina csatája az isteni kegyelem hathatóságáról, a congruista-elmélet kialakulása volt a lefolyt századnak legnagyobb belső küzdelme; veszedelmesebb volt a Jansen yperni püspök munkáiból áradó posthumus eretnokség, olyan rigorózus elhajlásokkal és aszketizmussal, amelyek a jezsuita lélektől is, törekvésektől is távol állottak. Munkásságukban azonban némi elhajlás mutatkozik: uralmukat megszilárdítván, polémiákon és dogmatikus műveken túl az egyháztörténelem — majd ezután a világi irodalom felé közelednek. Csak egyben maradnak változatlanok: híveik, s különösen tanítványaik — a legjobb családok gyermekei — lelki életének határozott vonalakkal való kiformalásában. Zrínyire gondolok, az ő mélységes hitére. Amade László a Dunántúl legrégebb és legelőkelőbb nemesei közül való: apja pompás kastélyaiból, nehéz diófabútorok közül és perzsaszőnyegekről a jezsuiták győri gimnáziumán át indul el, egy viharos, sokszor nyomorgó élet bohémjelenetei felé; Faludi

Ferenc gazdag nemesember gyermeke, mielőtt a Jézus Társaságában megtalálja életének magas színvonalú tartalmát; és Mikes Kelemen, hatalmas grófi rokonságnak magában is előkelő és nagyon jómódú¹ pártfogoltja szintén a jezsuiták kolozsvári konviktusán át jut el az udvari életbe, Rákóczi környezetébe és onnan nyugatra és keletre. Milyen nagyon különböző a négy író egyénisége — és mennyire egy a vallásosságuk. Ez a vallásosság még a XVII. századé. Velejár Mikesnél is a gondviselésben való tökéletes megnyugvás és a túlvilágban való rendületlen hit: ebben a hitében boldog is. «A szegény üdvezült mostoha-apámat soha el nem kell felejtenem, mert egyik oka volt, hogy az Isten anyaszentegyházában vagyok.»² «Holtig való vigasztaló hirt írt öcsém uram a szegény anyánk felől, hogy a szentségek felvétele után holt volna meg.»³ Mikor megtudja, hogy öccse nem bérmálkozott, siettetti: «eddig is tsudálom, hogy az iránt valami kis *Scrupulussa* nem volt kednek».⁴ Mikesnek a maga hitében nincs semmi *Scrupulussa*. Nincsenek kételyei, lelki küzdelmei. A jezsuita neveléshez híven távol van lelkétől minden misztikus vonás is;⁵ nyugodt és rendületlen, mert Isten iránt való kötelességeit mindig elvégezte. A század nagy lelki tusáiról, probabiliorismusról vagy rigorosismusról talán nem is tud. Bocsássuk előre, hogy *nincs is meg a teológiai műveltsége* sem hozzá. Békén megvan önmagával. Érdeklí őt pl. a mohamedánok hite a túlvilágban, de vitába nem száll velük. Lefordítja, amit erről talál. «Ő mi szép állapot a kereszténység! — írja. — Mennél nagyobb pompáját látom a töröknek, annál nagyobb örömben vagyok a közönséges anyaszentegyházban való létemért.» (20. levél.) E mellett nem is aszkéta. Egy-egy pajkosabb anekdotát is szívesen regél el és szívből tud kacagni a Forgács János elmaradt gyónásának történetén. (31. levél.)

Számoljunk itt mindjárt a jezsuitáknál szerzett klasszikus tanultságával is. Tanulmányait nem fejezte be. Mikor édesanyja 1720-ban Gr. Károlyi Sándorhoz, majd ennek feleségéhez fordul, hogy fiának amnesztiát eszközöljenek ki, azt írja,⁶ hogy a «convictusból hírem s akaratom ellen, távullétem miá, Rákóczi fejedelem mellé inasságra kivették». Ugyanezt hangsúlyozza 1723-ban Boér (a későbbi Báró Huszár) József is, mikor felség-

¹ Birtokainak felsorolását l. Illésy János, *Adatok Mikes Kelemenről*. IK. 1903. 497. l.

² Abafi, id. m. 178. l. — Ugyanígy ír egy másik levelében «a mostoha vagyis az édes *lelki* atyjá»-ról. U. o. 187. l.

³ U. o. 182. l.

⁴ U. o. 199. l.

⁵ «Ignatius (Loyola) suchte von seinem Orden, gemäss dessen besonderer Bestimmung, die ekstatische Mystik fernzuhalten.» W. Weisbach, *Der Barock*. 1921. 22. l.

⁶ Abafi, id. m. 55. l.

kérvényében féltestvére, Mikes Kelemen anyai birtokaiért folyamodik: «Dictum autem Clementem Mikes ad infidelem Rákócziom sub praeteritis motibus ex scholis — *interruptis studiis* — abductum, stb.»¹ Ezt persze nem kell nagyon komolyan vennünk, van benne egy kis opportunus szépítgetés, túlzás is: nagy öröm volt az akkoriban, hogy Kelemen, hatalmas grófi nagybátyja, Mikes Mihály összeköttetéseivel (a fiával is együtt volt a kollégiumban) bejuthatott Rákóczi udvarába; édesanyja kérvényeiben az akkor 16—17 éves fiát 12 esztendőig gyermeknek is mondja. De az való lehet, hogy tanulmányait nem fejezte be. A latin műveltsége így is erős lábon volt.

Ha az akkori jezsuita tanítástervet nézzük, feltűnik, hogy a tanítás gerince Cicero; olvasatása minden osztályban kötelező. Még érdekesebb, hogy *leveleit* két évig olvasták, sőt — a principista osztályban *csak* Ciceróból vett szemelvényeken túl — a grammatisták Cicero könnyebb leveleivel kezdték is, a syntaxista osztályban barátaihoz és testvéréhez írott, komolyabb leveleivel folytatták: Cicero leveleit tehát két évig (épen abban a két évben, amelyet Mikes még biztosan kijárt) olvasták és azokon hatoltak be a latin nyelvtan ismeretébe. Itt fejlődhetett Mikes verselgető hajlama is. Itt látott először «komédiát», iskolai színjátékot is. «Az urak Kolozsvárra gyűlvén, az páterek comoediát csináltak» — meséli Apor Péter² — de Kassán pl. Rákóczi maga is elmegy a jezsuitákhoz «comédiára», «az kik is régi Mátyás Király dicső cselekedetét producálván, tovább három óránál ott mulatott eő Felsége» — írja naplójában Beniczky Gáspár.³ Ilyen előadásokra, amelyek annál elevenebb élményei voltak, mert vagy maga is szerepelhetett bennük, vagy legjobb pajtásait látta a színpadon, emlékezhettek Mikes, mikor «a komédiákban levő királyságokat» emlegeti: «két, három óráig tart a komédia, a királyság sem megyen tovább». (5. levél.) A szokásos történeti akadémiák — viták — történelmi érzékét is nevelhették. S mert a jezsuiták a görögöt Aranyszájú Szent János írásaiból is tanították, talán nem véletlenül idézgeti Mikes még élete végén is Sz. Chrysostomust.⁴

Mégis, nem ezek a részletek, hanem a jezsuita nevelés egésze az, ami egyéniségét kiformalja.

A jezsuiták kolozsvári konviktusának életéről Apor Péter jóvoltából elég részletes és jellemző képünk van.⁵ «Volt egy jókora bolt⁶ — beszél — azt convictusnak hitták, abban tanul-

¹ Illésy János id. közlése, IK. 1903. 496. l.

² Id. kiad. 426. l.

³ Thaly, Rákóczi-Tár. Pest, 1866. I. 81. l.

⁴ Abafi, id. m. 182. l.

⁵ Id. kiad. 425—436. l.

⁶ Persze *boltozatos* termet ért rajta.

tanak, háltanak privátim *az úrfiak, fő- és nemesemberek gyermekei.*» A városban künn csak a nagyon szegények laktak. Az úrfiak egész élete a páterek között, a páterek társaságában folyt. «Piliárd, tekéző kő, ostábla, lúd, prágány» stb. volt az úrfiak rendelkezésére. Száz magyar forintért együtt étkeztek is a páterekkel, hat-hét tál ételt, gyümölcsöt, sajtot, bort is kaptak, még «osonyára» is. Húsz forintért inast is tarthattak. Labdázni a mezőre jártak, recreatióra (pihenésre) a jezsuiták szép gyümölcsöskertjébe. Jó időben ilyenkor a kertben aludtak is — volt «az kertnek az közepiben egy szép nagy öreg nyáriház» — s este még tűzijátékban is volt részük.

Apor alig másfél évtizeddel idősebb Mikesnél, Háromszék-ből, hasonló viszonyok közül jött Kolozsvárra, s így bátran föltehetni, hogy Mikes diáksága is egészen ilyen volt. A pompás élet keretében persze komoly munka folyt, s a páterekkel való ez az állandó együttlét gondolkodásukban és lelki életükben is éreztette hatását. Bizonyos, hogy Mikes tőlük kapta az isteni kegyelemnek, a malasztanak egész életét besugárzó tudatát s vele a könnyedséget, amellyel élete nagyobb részében különösen nehéz sorsát viselte. Nekik köszönhette a könyvek iránt való nagy érdeklődését, a latin nyelv s az egyházi irodalom szeretetét — alapműveltségét. Jezsuita hatás lehet — amire már Négyesy László rámutatott¹ — hogy miként a dunántúli Faludi Ferenc (*Téli éjtszakák*), a székely nemes ember is erkölcsi olvasmányokat fordít (*A kereszt királyi útja, Mulatós napok, Az idő jól eltöltésének módja*), mint ahogyan a jezsuita Faludi is, s az igazán világi életet élő csallóközi báró is, Amade László, vallásos költeményeket írnak. Az *Ifjak kalauzában*² a rossz könyveket elítéli és kárhoztatja a szerelemről való magyar verseket: «Azok a (rossz) könyvek pedig ezek: 1. a hereticus könyvek, amelyek tévelygéseket tanítanak a hit ellen, és amelyek viaskodnak az anyaszentegyháztól bé vétetett igazságok ellen. 2. Az olyan Istentelen könyvek, amelyek csufra fordítják a vallást és a szent dolgokat; amelyek gyalázzák az anyaszentegyház ceremóniáit és szokásait, amelyek csufolják az Istennek szenteltetett személyeket úgy mint a papokat, a szerzeteseket: amelyek visszaélvén a szent írással, illetlen dologra és rosszra fordítják annak értelmét. 3. A szemérmetlen és fajtalan könyvek, amelyek a tisztaságot üldözik, *a szerelemről való könyvek, magyar vagy deák versek.*» Vajon milyeneket ismert? Miket tanult s talán dalolgatott maga is suttyomban konviktor-társaival együtt?... A versek elmúltak, de az erkölcsi olvasmányok tiszteletét a jezsuitáktól magával vitte az életbe.

¹ Faludi (Négyesy kiadása) 11. l.

² II. köt. 17. r. 178—180. l. M. Nemz. Múzeum. Quart. Hung. 1099.

De több más tanítása is a jezsuiták s a XVII. század felfogására vall. Hogy élete végén írt leveleiben csak vallásos munkáit — fordításait — emlegeti s a francia követség útján nyíló kedvező alkalmat arra használja föl, hogy ezeket mind hazaküldje, de a *Törökországi leveleket* nem, az azt bizonyítja, hogy csak a vallásos munkákat tartotta irodalmi alkotásnak, vallásosság néki egyet jelentett a műveltséggel — megfordítva, művelt ember az volt, aki vallásos munkákat olvasott. Mikor néjének a fiúk neveléséről panaszkodik, azt mondja, hogy csak a deák nyelvet tanulják s annak házuknál, otthon nem sok hasznát vehetik. Legföljebb, ha a hadakozásról, az ország igazgatásáról és más tudományokról való könyveket olvasnának. De ha «a fiakot csak arra vennék is, hogy a deák könyveket magyarra fordítsák, úgy a tanulásokat a közönséges jóra fordítanák... és ha csak egy könyvet fordítana is meg életében». (62. levél.) Elsősorban — a maga példája igazolja — vallásos munkák fordítására gondol. A leányoknak pedig írni és olvasni kell tanulniuk: «a valláshoz szükséges, hogy holmi jó könyveket olvashasson». Akik e kettőre nem taníttatják leányukat, «a vallásbeli dolgok iránt való tudatlanságban nevelik». (27. levél.) Tegyük hozzá, hogy *Az idő jól eltöltésének módgya* is hasonló elveket hirdet s azt mondja: «az olvasás restség, ha nem tanulásért van.» Az irodalomnak ilyen értelemben vett tisztelete és művelése jellemzi Mikest élete végéig. «Jó könyvek» — mint első munkájában, az *Ifjak kalauza* fordításában meg-rajzolja őket — csak a vallásos és morális munkák. Ez a moralizmus természetesen még egészen távol áll a Shaftsburyből kiinduló XVIII. századi moralizmustól, amely nálunk Kazinczy köréig terjedően egyik uralkodó eleme lett az irodalomnak: de egy a XVII. század erkölcsstanításával, amelyből Faludi művei is eredtek, s amely az ellenreformáció szigorúan vallásos erkölce volt. Ez volt Mikes lelkivilágának alapja. Összeforrott székely egyéniségével: a székely természet megtelt evvel a tiszta és mélyen vallásos erkölcsi világnézettel, s ez tette lehetővé egyrészt a bujdosás törökországi keserőségeinek elviselését, másrészt élete második felében ez szabta meg munkásságának irányát.

De Mikes egyéb érdeklődési köre is — amennyire a világi irodalom iránt érdeklődött — még a XVII. század irodalmában gyökerezett. Mikes a szépirodalomnak, a regénynek nagy fordulópontján él. A régi, kalandos regény íróját a külső világ érdekelte. A regény története a természetrajzi és földrajzi exotikumok messze világtól koncentrikusan fejlődik az én felé, a modern pszichológiai regényekig: Mikes ott él a fordulóponton; az ő érdeklődését még Madame de Gomez elbeszélései ragadják meg, amelyek — bár 1723-ban jelentek meg — még teljesen Gomberville hatása alatt a barokk heroikus világában élnek: legyőzhetetlen szerelem és legyőzhetetlen vitézség

a témáik.¹ Ugyanebből a forrásból származik a *Törökorsz. levelek* három részlete is,² köztük a 99. levél párbeszéde Silvia és Julianna közt³ a «magához való szeretetről». (Érdekes, hogy valamint *Az idő jól eltöltésének módgyában*, itt is Telamon jár Dianához.) Hadd soroljam ide, barokk emléknék, a 74. levelet is, a pásztoréletről. Az idilli életnek ezt a kis játékát, amely annál kedvesebb, mert magát álmodja bele — «ha volna pásztor-ném, ugy tetszik, hogy szeretném az olyan pásztori életet» — már francia olvasmányaiából vehette, de a műfaj ott is, mint a XVII. század hagyománya élt.

Tanulmányairól Mikes maga is érezte utóbb, hogy hiányosak. A latin nyelv maga nem elegendő a műveltségre, ezt ismételtén, de csak akkor hangsúlyozza, mikor már a francia kultúra szele is megcsapta. A latinon kívül csak matézis-tanulásáról tudunk: Rákóczi külön taníttatta ifjait.⁴ De nyilvánvaló, hogy — Szathmári Király Ádám naplójának Zolnai Béla kiemelte helyesírási fejlődéséből következően — egyelőre csak élőszóval, nyelvgyakorlatokkal, franciául is tanultak. Érdekes, hogy Mikes utóbb egy helyütt a német nyelv fontosságát is kiemeli; ő maga azonban aligha tudott németül. A nevelés gondolatával később is gyakran foglalkozik, szívesen olvas, ír és fordít róla, műveltsége foglalkoztatja őt. Annyi azonban kétségtelen, hogy egész képzettsége egy józan (jól enni és sokat nevetni szerető) székely embernek a XVII. század eszméivel, a jezsuiták világnézetével, morális fölfogásával áthatott lelkivilágára vall. Ha munkáin sok hányattatása s utóbb a francia kultúra nyomot hagyott is: bizonyos, hogy lelkében legintenzívebben a XVII. század hagyományai éltek.

Ilyen alappal és felkészültséggel került a fejedelem udvarába, ahol új, kevésbé erős, de mégis olyan réteg került rá, — vagy talán csak máz — amelyet észre kell vennünk: az udvari emberé. Nem kell egészen Castiglione grófra, Rafael barátjára gondolnunk, sőt a Gracian-Faludi udvari emberére sem, bár ez utóbbihoz egy kevésbé közelebb áll Mikes. (Ismeretes, hogy Graciant egy ízben idézi is.⁵) A hagyomány udvari embere elszakad a mindennapi élettől⁶ és a számára egyedül lehetséges, életrendbe, sőt gondolatvilágba illeszkedik. Mikesből az udvari

¹ Beöthy Zsolt, *A szépprózai elbeszélés története*. 1886. I. 220. l.

² Szilágyi István, *Mikes Kelemen novellái*. Abafi, Figyelő, 1878. 167. l.

³ Király György, *A Törökországi levelek forrásaihoz*. EPHK. 1909. 345. l.

⁴ Beniczky Gáspár írja Naplójában (Rákóczi-Tár, id. kiad. I. 213. l.), hogy a kassai ref. kollégiumban Rákóczi a «Simándi Professor által producált Mathezist nézte, maga is eő Felsege disceptáltván vele». Majd Simándit a várba hívja s «egész estig sok szép discursusokban mulatta magát.» — Szathmári Király Ádám pedig 1715. április 4-én följegyzi, hogy «reggel kilencz 9 óraker holt megh az Mathesist tanító mesterünk». (U. ott, I. 350. l.)

⁵ 128. levél. V. ö. Király György id. értek. 344. l.

⁶ Szerb Antal, *Az Udvari ember*. Minerva, 1926. 233. l.

élet nem ölhette ki a maga feje szerint gondolkodó székelyt. De, miként öltözködésében, magaviseletében is alkalmazkodnia kellett az új életformához, eleinte, míg hozzá hasonló ifjúság között, s csak Rákóczi táborában volt, kevésbé, később mind jobban. A *Levelek* egy-két kis részlete bizonyítja, hogy nem is öntudatlanul.

Rákóczi 1707-ben, fejedelemmé választása után mindjárt, udvartartást szervezett, s Mikes is idekerült. Milyen minőségben? A fejedelem április 25-én, husvét hétfőjén nagy ünnepségekkel avatta föl a Nemesi Társaságot,¹ 100 nemes úrfiból álló századát «a mostani igaz Nemes Vérből származott ifjak szerencséjének előmozdítására.»² Származásánál fogva Mikes is ideillett, de talán koránál fogva nem. Egyelőre csak külső szolgálatokra alkalmazott apród volt, csak az év fordulójával lesz — ahogy édesanyja is, a Gr. Károlyi Sándornak 1720-ban írt, már idézett levelében mondja — «belső inas». Az év végén ugyanis az udvari szolgálatban levők elbúcsúztak a fejedelemtől, hibáikért megkövették őt és jóakarátát kérték. 1708-ra Rákóczi legtöbbjüket újra kinevezte; akivel nem volt megelégedve, azt beosztotta valamelyik ezredébe.³ Ez alkalommal lett Mikes *bejáró*, belső inas: ekkor jut a fejedelem közvetlen környezetébe. Most kap libériát. Ezt Fogarassy István kamarás leveléből tudjuk:⁴ «Monokinak, Ajtainak s *Mikesnek* libériájokra való posztójokat kiadja kegyelmed, hogy mentől hamarabb megcsinálathassák. Már ő felsége kegyelmességéből mind a három bejáró.» Abból, hogy Beniczky Gáspár naplójában névszerint egyszer sem említi, következtethetjük, hogy fontosabb szerepe így sem volt: jól illik rá a *belső inas* elnevezés. Hogyan haladt pályáján tovább, arról biztos adatunk nincs. Mikor Rákóczi Danzigban hajóra száll, a három ember között van, akik a fejedelmet Angliába kísérik. Franciaországban kétségtelenül azok között van, akik Szathmári Király Adámmal és Ilosvay Jánossal fölváltva teljesítenek Rákóczi körül szolgálatot; Rodostóban pedig kamarás lett; Rákóczi így emlékszik meg róla végrendeletében. (*Premier gentilhomme de la chambre*; 80. levél.) Titkára, írásbeli és diplomáciai ügyeinek meghittje nem volt soha; Rodostó előtt aligha étkezett is asztalánál. De ott élt az udvarban s az udvari élet hatását nem kerülhette el.

Lelke mélyén sohasem lett igazi udvari ember, «cortegiano», de azok a tulajdonságok, amelyek székely egyéniségével összefértek, természetesen kiformalódtak benne. Ilyennek látom mindenekelött azt a távolságot, amely közte és a fejedelem

¹ Márki Sándor, *II. Rákóczi Ferenc*. 1909. I. k. 616. l.

² Beniczky Gáspár naplója. Id. kiad. I. 62. l.

³ U. ott, I. 179. l.

⁴ Történelmi Tár, 1882. 754. l. — L. még u. o. 749. l. is.

között lelkileg úgyszólván mindvégig megvan. Maga a fejedelmi udvartartás életrendje is megkívánta ezt. Udvartartásának Rákóczi maga készített szabályzatot. «Minden egyes személynek körülírt hatáskört jelölve ki, lehetetlenné tette, hogy bárki is túlságos közel lépjen hozzá.»¹ «Bizalmasabban csakis a reggeli, ebéd és vacsora idején lehetett hozzá közeledni... beszéd tárgyul aligha szolgált komolyabb és fontosabb dolog.»² Mikes leveleiben sincs soha szó arról, hogy a fejedelem valami fontosabb ügyet megbeszélte vele. Bensőségesebb beszélgetést is csak egy ízben közöl, azt is, mikor a fejedelem már nem él, mikor már csak Rákóczi Józsefről jut eszébe — a fejedelem. (121. levél.) Nincs több nyoma, hogy ennyire megnyíltak volna egymás előtt. A fejedelem szerette őt, de távol tartotta magától — Mikes csak az udvartartás embere, nem barát és nem titkár.

A székely konzervativizmushoz jól illik a szokás, a konvenció, az etikett. Ennek tisztelete, mint a hagyományé is, Mikesnek életemre. Nemcsak tréfásan emlegeti nénjének, hogy «az udvarnál még a köszvény is szokást csinál», de komolyan is inti őt: «Mi pedig, édes néném, ne kövessük az olyan *iskolabeli szokásokat*, hanem a *keresztényi szokást, mely megegyezik az udvari szokással.*» (23. levél.) «Csak a bévett szokást kell követni — mondja másutt (57. levél.) — Aztot tudom, hogy a jó püspökök nem az uraság kedvéért tartanak udvart, hanem azért, hogy *szokás*, és hogy a püspöki méltóság inkább tiszteltesék.» Rákóczival érezve, az udvari életbe élve magát, mondja, hogy «valami főrenden való emberek itt nincsenek, akikhez mehetnénk». (37. levél.) Ez a többes az udvar. Udvari vonás leginkább a *diszkréciója*. Nagyon szeret csevegni s ellentétben a magányt kedvelő Rákóczival, nagyon szereti a társaságot. S ez a vígkedélyű, nevetésre — sok-sok nevetésre — termelt, kövér ember, aki rengeteget mesél, fecseg — voltaképpen rengeteget hallgat leveleiben. Föltűnő, hogy mi minden *nincsen* benne a leveleiben, leginkább, hogy nem mond el a fejedelemről semmi bizalmas dolgot. Nem beszél az udvari élet belső dolgairól sem. Két kis szelíd, enyhe célzás a fejedelem fukarságára inkább azt mutatja, hogy — hallgatni tud. Ugyanaz a Mikes, aki politikai hírekről a favágó feleségétől, a mosónőtől értesül.

«Udvari ember — írja Szerb Antal³ — csak az Isten kegyelméből való monarchák udvarában lehetséges, ahol a kegyelem átélt valóság.» Szekfü szerint is Rákóczi kegyelemmel teljes életet élt Rodostóban, s Mikes valóban ilyennek

¹ Szekfü Gyula: *A száműzött Rákóczi*. 222. l.

² U. ott, 223. l.

³ Minerva, 1926. 286. l.

látja is a fejedelmet. Az inasa előtt senki sem nagy ember — de miként Saussure, a fejedelem udvari nemese, Mikes is, az udvari ember, a «bejáró», közlelről is mindig nagynak látta Rákóczit. Ezért élt benne ekkora hűség. Mikor övéi amnesztia után járnak, becsületből nem hagyja a fejedelmet. Utóbb Rodostóól már nem is mehet haza; akkor már nem abban van a hűsége, hogy ott marad, hanem a fejedelem iránt való nagy szeretetében.

Az udvari ember nyájassága szól a néinek is. Bármilyen közvetlen hangjuk van is a leveleknek, megérik bennük a «szokás» tisztelete is. Pajkosan és melegen, játékos és naiv szeretettel ír, székely észjárás francia esprit-vel vegyül könnyedséggé — de végre is, ebben is van valami etikettszerűség, valami csináltság, mert hiszen a néni — nincs. Inkább véletlen, hogy a Zsuzsika története is illik az udvari emberhez: a cortegianóé a némán szenvedett, nem nagyon mély, de reménytelen szerelem, amely meghajlik, mikor a kedves a magasabbrangú kérőt választja. És udvari önézet a noblesse oblige elve, amely a székely nemesember rátarti becsületérzésével egy. Nem szabad ezeket a mozzanatokot túloznunk és kiéleznünk. Mikes nem született udvari embernek. Csak hivatásából következett, hogy fölvette annak szokásait, eleinte, mert a fejedelem s az udvari rendtartás megkívánta, utóbb, mert külföldi élményeiben mindennütt azok uralmát látta. Leginkább pedig, mert azok egy része nem ellenkezett természetével, mert vérében volt a konzervatívizmus, a hagyományokhoz, a szokásokhoz való ragaszkodás. Korántsem volt ravaszkodó, intrikáló diplomata. Nem is volt erre való. De beleélte magát a szertartásokba, olyan világban élt, amelyben egy nagyobbvonalú s az élet kisebb részleteiben is megkívánt konvenció volt az egyetlen, életforma, s ez bizonyos mértékig — külsőségekben mindenütt, de belsőleg is — hagyott rajta egy kis mázat. A fejedelem, majd Rákóczi József halála után igyekezett ettől szabadulni. Ruházkodásán kezdte, és az, hogy magára maradt, segítette a többiben is. Nagyon kedves, mikor öregkorában már nem is tudja, hogy nőknek nem illik a korát kérdeni.¹ Régóta nem volt ott akkor már udvari élet körülötte, sőt társasága sem volt. Elmúlt mellőle az udvari élet hatása.

Teljes hatása persze akkor mutatkozott meg, mikor Mikes a francia udvar életét látta. De nagy út volt, amelyet a falusi székely úrfi odáig is megtett. Az erdélyi udvartartásban mégis csak hasonszőrű pajtások között volt, s az erdélyi fejedelmi udvaroknak megvoltak a maguk szertartási hagyományaik.² Néhány külsőségen, formadolgon kívül alig érezhette a különbséget akkor is, mikor Rákóczi az ónodi országgyűlés után

¹ Abafi, *Mikes*. Id. kiad. 195. l.

² Apor Péter id. m. 333. és köv. lk.

Visnoviczky hercegnő látogatását fogadta, mikor (1707. júliusában) orosz és lengyel követek tiszteletére nagy céció van, vagy mikor (1709. februárjában) megjelenik Szienyavszka hercegnő asszony. Igazi, nagy udvari életet csak Lengyelországban lát Mikes. A viszocskai tündérvár Jaroszlauban, a lengyel király, az orosz cári pár, Radziwill herceg, lengyel palatinusok nagy hivatalos ebédjei és mulatozásai, a cárné udvarhölgyeinek lakodalma ragadják ki eddigi szemléletéből. Itt kezd igazában egy kis nemzetközi udvari máz reátrakodni, amellyel utóbb a grand lever-t is megérti — és itt nyílik egy kis társadalmi látóköre.

A számkivetés első hat esztendejét, a lengyel- és franciaországi éveket, Mikes Kelemen korántsem érezhette a megpróbáltatás éveinek, miként Rákóczi. Először került ki az ország határain. Mindössze huszonegy esztendő, mikor a szatmári békét megkötik. Reménységekkel, talán álmokkal van tele — hiszen 1715-ig Rákóczi is optimista, sokszor nagyon bizakodó — s álmaik nem sötétítik be az örök bűjdosás gondolatának árnyéka. A lengyelországi fontos diplomáciai tárgyalásoknak, a cárral való alkudozásoknak aligha részese; inkább csak helyel-közzel hall róluk valamit, de a mélyükbe nyilván nem lát. Ellenben a külföldi udvarok nagy élete királyi pompában tárul föl a félig-meddig gyermekifjú előtt. Megkapja őt és társait a javorowi kert,¹ «a' kinek mássa, a' mint sokan mondják, a' Bécsi kertek között sem volt», Varsó vára, a hajót a Visztulán, a pultavai győzelem emlékünnepe, vadregényes tájak, ősi várak, nagyúri kastélyok — majd újból hajót Danzigig, újabb, de más képek és benyomások ragyogó kaleidoszkópja: eleven városi élet, kereskedők fürge hajói, márványszobrok és melegszívű szép asszonyok — ez az eddig nem ismert világ tarkaságával megragadja érdeklődését. Még semmi nélkülözés, semmi szenvedés. Egy jómódú, előkelő, de az imént még a vidéki kisváros műveltségével útrakelő magyar ifjú világlátása ez, akiben erős hitéletén túl sok lelki tartalom még nincs, szellemi pedig édeskevés.

«Danczkánál szállottunk bé a' hajóban négyen: — beszéli Király Ádám² — a' Felsőleges Fejedelem, Kisfaludi, Mikes uraimékkal edgyütt.» Titokban kellett menniük, mert osztrák kémek, bérelt orgyilkosok lappangtak körülöttük. Mikes már a fejedelem legközvetlenebb környezetéhez tartozik. Valamikor a bűjdosó Balassi Bálint, most Mikes Kelemen lát itt először tengert. De míg Balassi tévesen mondja énekét «az tenger partján, *Oceanus* mellett» (1591.), addig Mikes Koppenhágán túl — jobbkézt hagyva Svédországot — a Szundákon át,

¹ Szatmári Király Ádám naplója. Rákóczi-Tár. Id. kiad. I. 243. l.

² U. ott, 262. l.

«egy Caul nevű köszikla mellett» megy kis hajójukon — s «itt kezdődik meg az *Oceanum*.»¹

Jütlandon túl egy harminchat órás vihar éri őket.² Az angol kikötőből, Hullból, Calais felé indulnak, de a vihar Dieppe felé veri őket és a kikötőben isteni csudával menekülnek meg egy még nagyobb viharból — ami vihar Rákóczi lelkében játszódhatott le, amiért az angol királynő nem fogadja, abból a három kísérő ügyis alig sejtett valamit — de most itt voltak az ígéret földjén. Dieppe—Rouen—Passy—Versailles—Párizs felé vitt az út, a napkirályhoz.

Álljunk meg kissé a négy utassal s köztük különösen Mikessel. A zágoni havasok alól elindult székely fiú már átkelt az Océánon, s fölverte a jezsuita kis kollégium klasszikus tanulmányaival és Rákóczi udvarának konvencionális formakészségével, négy esztendei tábori élet és két évi lengyel úri vendégeskedés után (mert neki Lengyelország nyilván csak ennyit jelentett) a tenger viharából kerül ide egy nyugtalan, nyüzsgő, de fényes világ kultúrájába. Idelódította egy nagy politikai vihar, amely fölkapta a borzalmas emlékü apai házból³ s most idevetette Párizsba. Nagyobb élmény volt ez számára, mint bármelyik elődjének útja. Anonymus egyazon egyházi kultúrának, csak nagyobb tudománynak műhelyébe jött ide; Balassi útjában azt tapasztalhatta, hogy a lengyel-magyar kultúra között nincs nagy különbség. Zrinyi felkészülten ment Olaszországba, mintegy tanulmányútra a renaissance nagy emlékei közé, Szenczi Molnár Albertet tudásvágya és nyugtalan vére hajtja, de művelődés dolgában részletekbe merül el. A legnagyobb környezetváltozást legmeglepőbb módon Mikes élte át közülök: a kis Erdély fia még alig éretten kerül a nagy keretek közé. Ezt a képet azért próbáltam így — és az eddigiekből, azt hiszem, helyesen — megrajzolni, mert a francia szellemi életnek is, mint legerősebben, de túlozva, Zolnai Béla hangsúlyozta,⁴ nagy hatása volt Mikesre, de e hatás részleteire nézve eltér a véleményem az eddigi kutatókétól. Mint Zolnainak, nekem is — természetesen — Szathmári Király Ádám naplójára kell támaszkodnom Mikes franciaországi művelődésének vizsgálatában.

Szathmári Király Ádám naplója megközelítő képet ad arról, hogy mit láttak Párizsban, sőt, azt is megtudjuk belőle,

¹ U. ott, 246. l.

² Milyen kedvesen hangsúlyozza Király Ádám: «egész harminchat óráig 36, oly veszedelemben forgottunk, hogy csak az Isten őrzött bennünket.» (U. ott.).

³ Atyja tragédiáját kiszínezve mondja el Cserei Mihály, Ujabb Nemzeti Könyvtár, 1852. 210–211. l.

⁴ *Mikes és a francia szellemi élet*. EPhK. 1921. 39. l.

hogy milyen hatással volt rájuk a nagy élmények egész sora. Akik Rákóczival Dieppe-ben partra szálltak, vagy utóbb ideérkeztek, a dunántúli Sibrik Miklós és Kisfaludy Zsigmond, maga a naplóíró Szathmári Király Ádám s a székely Mikes Kelemen — mind egyformán csak a vidéki magyar nemes úrfi műveltségének színvonalán vannak, s ezt nem szabad túlbecsülnünk. A lengyelországi élmények egy nagyobb életszint körvonalait mutatták meg nekik, de műveltségüket nem mélyítették. Ki kell mondanom, hogy e tekintetben Mikest semmivel sem tartom többre a másik háromnál, hogy pedig ész, tehetség dolgában sem múlta fölül őket, azt van okunk föltenni. Már pedig a Szekfűtől is intelligensnek mondott Szathmári Király Ádámnak rossz és csak fokozatosan kissé javuló helyesírása (Zolnai megállapítása) arra vall, hogy megérkeztükkor a franciának sem voltak urai. Mi volt a beosztásuk — mondjuk: állásuk — nem tudjuk. Annyi kétségtelen, hogy «bejárók» voltak, a fejedelem udvartartásának belső személyei, s azt gondolom, fölváltva teljesítettek a fejedelem körül szolgálatokat. Nézetem szerint mindvégig — fejedelemnek Clugny-i és Grosbois-i tartózkodása alatt is — a magyar ház lakói voltak (előbb a Hôtel de Perou-ban, majd a Hôtel de Transsylvanie-ban), s Király Ádám egy helyéből következően, hetenként váltogatták a szolgálatot. Ilyenformán mindegyiküknek kijutott a látnivalókból, élményekből is.

Mit láttak? Már Zolnai kiemelte, hogy a színelőadások egész sorát. Király Ádám naplójában időnkint szinte hemzseggé annak fölemlítése, hogy «ez estve Comédia is volt.» Megfordul Rákóczi (s vele egyikük vagy másikuk) tükörárusnál is, porcellánokat vásárol, portrait-festőt látogat, sőt miniatűrön lefesteti magát; elmennek az observatoriumba, megnézik Versailles és Trianon vízijátékainak gépezetét, a király «orvosság-nak való füveskertjét;» résztvesznek álarcos- és kosztümbálokon. Néha a vadászatokon is résztvesznek s elkísérik Rákóczit látogatásaiban az udvarhoz vagy az arisztokráciához. Mégis föltűnő Király Ádám naplójában — vagy inkább természetes — hogy a 'kuriozitások' érdeklik őt legjobban. A színdarabokról nincs mondanivalója. Már nagyon sokat látott, mikor a *Télémaque* címét, utóbb egy *Roland*-drámáét, majd az *Athalie*-t megemlíti: kezdetben még a címüket sem tartja följegyzésre érdemesnek. Nem nagy esemény néki, hogy néha az Operába eljut, hogy a Louvre-t megnézik. Ellenben rögtön fölmelegszik, ha vásári mutatványokról, állatseregletről, kötél-táncosokról van szó; mindjárt van bőven írnivalója. A nyolclábú tehénről, a kigyó-emberről, a félgimajom-féligoroszlánról szívesen mesélget; «az kötél-tánczókat» soha el nem mulasztja megnézni.¹

¹ Naplója, id. kiad. 303., 348., 350., 376. l. stb.

Mikest is bizonyára ezek a 'kuriozitások' érdekelték legjobban, s el lehet gondolni, hogy — kivált eleinte — únottan forgott akár a művészi emlékek, akár a műveltebb emberek között. Zolnai Bélának is az a véleménye,¹ hogy olyan előkelő, zárt társaságokban, szalónokban, ahol irodalomról volt szó, nem foroghatott. Valószínű, hogy Rákóczinak egyre szegényesebb évjáradékából néki kevés is jutott ahhoz, hogy a gazdag Párizs társadalmi életébe bejusson. Az ő sorsa Király György szerint² nyilván az előszobázás volt, ahol legföljebb tréfálkozó, enyelgő vagy dévaj terefere a nyelvi készségét gyarapította. Ha keveset tudott franciául, mikor ide jutott, a beszédet kétségtelenül jól megtanulta. *Kettőt* azonban látott; el-eljárkálhatott szabad idejében a nagyvárosban, láthatta azt a nagyszerű életet, amelyet Faludi Ferenc is emleget: Párizs pompáját, vendégeskedéseit, nagy forgalmát, «módi tzipráját», sőt dámáinak nagy műveltségét is.³ És látott könyveket. Rákóczi a párizsi házban gondoskodott az ifjak továbbképzéséről, műveléséről — valószínűleg épen azért, mert látta elmaradottságukat. Tanítóik bizonyosan adtak nekik könyveket. Ezek ugyan elsősorban vallásos munkák lehettek, de egy-egy világi könyvet, regényeket, szépirodalmi munkákat máshol is kaphattak: nem tartom nagyra Mikes szépirodalmi olvasottságát, úgy vélem egész nevelésében, fölfogásában benne volt az, amit erről az *Ifjak kalauzából* idéztünk — de a kedve az olvasáshoz itt ébredhetett.

Ezekért vélekedem Zolnaival szemben úgy, hogy a francia élet Mikestre csak nagy, de nem döntő hatással volt. Abban nyilvánult, hogy megtanult franciául, nagyvonalú életet látott maga előtt, amelyhez a lengyel élmények már ízelítőt adtak, megismerte általában a *könyvet*; műveltsége azonban csak némi keretet kapott, mondjuk: megtudta, hogy *van* ilyen műveltség, de tartalmat ekkor még keveset. Magába a szellemi életbe nem látott bele; csak amennyi a környezetből — Párizsból — öntudatlanul ragadt rá, annyit vitt magával a Törökország felé menő hajóba. Ez a keret épen elég volt ahhoz az önműveléshez, amelyre később viszonyai kényszerítették.

Ennek a véleménynek megszilárdításánál számolnunk kell még egy körülménnyel. A vidámabb, szabadabb élet, amely ennyihez is juttatta, amely ezt a kis ízelítőt adhatta, 1715-ig, XIV. Lajos haláláig, tehát abban az első két évben tartott, amíg jóformán a franciát elsajátította. A napkirály halálával bekövetkezett nagy politikai fordulat Rákóczit egyszeriben megöregítette. Nagyszerű vadászatok, pompás ceremóniák, kedves szerelmek helyébe összetört reményekkel a Grosbois-i kolostor

¹ Id. m. EPhK. 192¹. 41. l.

² Király György, *Mikes Kelemen levélformája*. Irod. tört. 1913. 262. l.

³ *Téli éjtszakák*, RMK. 1900. 156. l.

következett. Akár itt volt vele Mikes, mint Márki Sándor mondja,¹ akár — mint valóbbszinű — ide is hetenkint föl-váltva jártak ki az ifjak szolgálattételre, a hangulat komo-rabb lett, a vig életnek vége volt. Rákóczi «remeteélete» a kamalduliaknál² sem a szalónok ajtajához, sem a világi irodalom ismeretéhez nem juttatta Mikest. S ha valóban Király Ádammal s Ilsvay Jánossal csak felváltva jártak is ki, a szegény «bejáró»-nak nem sok módja volt ahhoz, hogy Párizs műveltebb örömeit szolgálatán túl megmaradt idejében élvezze.

Ezek után szinte fölösleges azt mondanunk, hogy az egykor Abafitól elgondolt *Franciaországi levelek* nem is jöhettek létre. Megindokolta feltevésüket a *Törökországi levelek* fejlett stílusa s azok in medias res-kezdése. Különös az is, hogy francia emlékeit nem idézi soha: mintha ezekkel másutt végzett volna. Azon-kívül, hogy Franciaország «jó iskola», hogy a nevelés kérdéseiben emlegeti a francia nyelv kérdését, semmi jelentékenyebb vonatkozás a multa nincs; de ennek inkább lelki okai lehetnek. Az a Mikes, aki 1718-ban előttünk áll, nem alkothatott irodalmi műveket. Hogy naplójegyzeteket vezetett, azt lehetségesnek, valószínűnek tartom: pajtásai, Beniczky és Király példája egyformán előtte volt.

Az eddigiekből is természetes, hogy a *Törökországi levelek* — épen mert egyszerűben fejlett formaérzékkel és in mediis rebus kezdődnek — nem keletkezhetek partralépésükkor. A francia emlékek hiányának pedig teljesen megfelel az a körülmény, hogy Mikes Rodostóban sem ír semmit udvari élményeiről; voltaképen csak magáról ír s arról, ami vele történik.

A továbbiak miatt ki kell térnünk még egy kérdésre: Grosbois-ra. Nyilvánvaló, hogy a jansenismus a *hetenkint gyónó* Rákócziban teljesen öntudatlan volt, ha volt. Mikesnek — épen nem lévén lelkiismereti vívódásai — hazulról s a jezsuitáktól hozott mély vallásossága továbbra is a maga ügye maradt, s ebben csak megerősödhetett, ha a fejedelem példáját látta: Rákóczi most sem beszélgetett vele legbensőbb ügyeiről. Miként politikai kérdésekbe nem avatta, elhíhetjük, hogy lelki életébe sem. Ki kell mondanunk, hozzátéve, hogy az ellenkezőjét nem is vitatta senki, hogy Grosbois-nak sem volt Mikes műveltségére semmi jelentősége.

Mikor Szathmári Király Ádám elbúcsúzik Rákócziéktól (1717. január 30.) és hazamegy, útja a St. Germain-i vásáron visz át s ott igazmondó lovakat, török galamb-akadémiát és kutyatáncokat nézeget. A Comédie-ben *Athalie*-t nézi meg: de Racine remekéhez nincs több érzéke, mint hogy a bibliai

¹ II. Rákóczi Ferenc. III. 422. l.

² Szekfü Gyula id. m. 44—45. l.

tanulást vonja le belőle. A strassburgi torony «tekerőgarádicsa» és órajátéka, Regensburgban a kőhid mondája szól az eszéhez, s legföljebb a neuburgi jezsuiták templomának «stukatúrája» érdeklí — elárulja, hogy jól esik látnia.¹ Bizonyos, hogy Király Ádám volt annyit a fejedelem kíséretében, sőt többet is, mint Mikes; intelligenciájához nem férhet szó; érdeklődő, eleven embernek látszik naplójából. Ha négy évi párizsi udvari tartózkodás után *evvel* a kultúrával jött el a fejedelem környezetéből, Mikes Kelemen műveltségét sem szabad többre becsülnünk. Talán csak egy pontban van szabad útja következtetéseinknek: lehet, hogy többet *olvasott*. De ennek föltevésére sincs semmi különös okunk. Ha olvasott: a Brenner prépost felügyelete alatt élő ifjak aligha olvastak mást, mint vallásos latin és morális tartalmú francia könyveket; s abból következtetve, hogy olvasmányi élményeinek mindig nyoma van *Leveleiben*, a *Levelek* első felében pedig alig van ilyen nyom, ezt a föltevést is mértékére kell szorítanunk s azt kell gondolnunk, hogy elsősorban őt is csak a kuriozitások érdekelték. Mikor tehát Marseille-ben hajóra szállnak s Gallipoliban partot érnek, Mikes még igen messze van a *Törökországi levelek* írásától, de messze van a francia szellemi élet mélyebb hatásától is.

GÁLOS REZSŐ.

¹ Rákóczi-Tár. Id. kiad. I. 382. és köv. lk.